

Diyarbakırlı Said Paşa ve “Müstakîm Ol Hazreti Allah Utandırmaz Seni” Şiiri Üzerine Dini Yorumlar ve Toplumsal Düşünceler

Dr. H. İbrahim OKATAN

sahsuvar06@hotmail.com

Özet

Klasik Türk şiiriyle insanların bütün dış ve iç sorunlarına ışık tutulmuştur. Şair ve yazarlar diğer insanlardan farklı olarak kalp aynalarına yansıyan her şeyi, tefekkürlerinde damıttıkları iç ve dış olayları şiir olarak aktaran kişilerdir. Sanatkârlar yaşadıkları dönemin sorunlarına veya güzelliklerine bigâne kalmamışlardır. Diyarbakırlı Said Paşa incelemeye konu olan şiirinde dini bir motifle duygularını/tepkilerini dışa vurmuştur. Din, insanları en çok etkileyen, yaptığı veya yapmadığı bütün fiillerin günah mı sevap mı olduğunu belirleyen ilahi bir kanunlar bütünüdür. Dine bakışı gerek olumlu gerekse olumsuz olsun hiçbir düşünür dinin getirdiği değerlere bigâne kalamamıştır. Sanatkâr hayatı boyunca etkisi altında kaldığı olayları şairlik veya sanatçı kudretiyle söze dökmüş ve şiir, hikâye, roman gibi sanat eserleri meydana gelmiştir.

Kişinin çözülemeye gayret ettiği şeyler bireysel olduğu kadar toplumsal sorunlar da olabilir. Said Paşa bu şiiri, Ziya Paşa'nın "Terkib-i Bendî"nde geçen ve ümitsizlik ihtiva eden mısraları üzerine yazılmıştır. Bir topluluğu cemiyet ve millet yapan milli ve manevi değerler sarsıntı geçiriyorsa bu zafiyetin çareleri neler olmalıdır? Said Paşa İslami kuralların yaşandığı bir millet içinde doğup büyüyen âlim ve şair bir şahsiyettir. XIX. Asır Türk milleti ve kültürünün bin yıllık değerlerinin değişime başladığı bir çağ olmuştur. İnsanlar ve toplumlar milli değerlerdeki bu değişim karşısında kendilerini koruma tedbirleri almaya başladılar. Bu şiir, milli değerleri sarsılan, yarınlar bakış ümitleri azalan, kişisel ve toplumsal yaralarına çare arayan insanlara reçete olarak yazılmıştır. Bu makalede milli değerleri sarsılan bir millete veya cemiyete sunulan çare önerileri üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Said Paşa ve şiiri, sosyal etkileşim, insan davranışları, dini yorumlar

Religious Interpretations and Social Thoughts on Said Pasha of Diyarbakır and His Poem "Be a True Believer and Almighty Allah will not Put You to Shame"

Abstract

Classical Turkish poetry shed light on all the external and internal problems of people. Poets and writers, unlike other people, are the ones who convey everything that is reflected in the mirror of their hearts, the internal and external events they distill in their contemplation, as poetry. Artists did not remain indifferent to the problems or beauties of the period they lived in. Said Pasha of Diyarbakır expressed his feelings/reactions with a religious motive in his poetry, which is the subject of this study. Religion is a set of divine laws that affect people the most and determine whether the actions they do or fail to do are sinful or righteous. No thinker, whether positive or negative towards religion, has

been able to remain indifferent to the values brought by religion. Throughout his life, the artist has put the events which he has been influenced by into words with the artistic power or artistry, resulting in works of art such as poems, stories and novels.

The problems that one strives to solve can be individual as well as social. Said Pasha wrote this poem in response to the verses of Ziya Pasha in his “Terkib-i Bendi” which includes theme of despair. If the national and spiritual values that make a community, a community and a nation are undergoing a turmoil what should be the remedies for this vulnerability? Said Pasha is a scholar and poet who was born and raised in a community where Islamic rules were practiced. The XIXth century was a period in which the thousand-year-old values of the Turkish nation and culture began to change. Individuals and communities began to take measures to protect themselves in the face of the change in national values. This poem was written as a prescription for people whose national values were shaken, whose hopes for the future were diminishing, and who were looking for a cure for their personal and societal wounds. This article will focus on the remedies offered to a nation or society whose national values have been shaken.

Keywords: Said Pasha and His Poetry, Social Interaction, Human Behavior, Religious Interpretations

GİRİŞ

Diyarbakirli Said Paşa şair ve mütefekkir bir soydan gelen kendisi de şair, yazar ve mütefekkir olan XIX. Yüzyılın mühim şahsiyetlerinden biridir. Klasik Türk şiiri ve edebiyatı altı asır devam eden ve kültürümüzü yansıtan ve ifade tarzımızı belirleyen sanat şeklidir. Nitekim kendini belirli nazım kalıpları içinde ifade eden, manzum ve kafiyeli redifli olmak gibi kurallar ile sınırlamış bir edebiyat yapma şeklidir. “...evrende var olan soyut somut akla gelebilecek her şey, şiirde kullanabileceği zengin bir malzeme niteliğindedir. Divan şairi bu malzemenin seçiminde sonsuz bir özgürlüğe sahip olmakla birlikte, bunların şiire uygulanması ve şiir içinde işlenmesi açısından bazı estetik kurallarla sınırlanmıştır (Dilçin, 1999: 618)”.

Sanatkârlar dış dünyadan gönül aynalarına düşen ve eserlerinde konu edindikleri olayları realist veya romantik ya da hikemî tarzda ifade edebilirler. Divan şiirin sosyal olayları ve dış dünyayı yansıttığına dair pek çok araştırmacı örneklerle cevap vermiştir.¹ Divan şiirleri incelendiği zaman dış dünyaya, yaşanan olaylara, insanların sorunlarına, dini ve kültürel değerlere ilişkin veya bireysel duyguları yansıtan pek çok eser görülebilir. İşte bütün bu örnekler kültür tarihi açısından son derece önemli birer belge değeri taşımaktadırlar (Çetinkaya, 2009/17: 47-55).

---

¹ Klasik edebiyatımızın toplumun yaşadığı olaylara yabancı kalmadığı, yerli ve milli olduğuna dair yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır: Banarlı 1966: 10-14; Batislam 2006: 7-15; Beyzadeoğlu 1990: 9-11; Beyzadeoğlu 1991: 8-9; Dilçin 1999: 618-626; Sefercioğlu 2002: 664-681; Şentürk 1993a: 175-188; Şentürk 1993c: 8-10; Ünver 2005: 195-201; Yeniterzi 2000: 361-377.

Değerli bilim insanı ve edebiyat araştırmacısı Prof. Dr. Ömer Faruk Akün ve kıymetli eserleriyle edebi meseleleri açıklığa kavuşturan Nihat Sami Banarlı konuyla alakalı olarak şöyle derler: “Altı asır gibi çok uzun bir dönemde varlık göstermiş olması bakımından dünyanın en uzun ömürlü edebî ekollerinden sayılan divan edebiyatı metinlerinin, yazıldıkları dönemlerin sosyal hayatından izler taşıdığına örnek niteliğindedir.” demektedirler. (Akün 1994:394; Banarlı 1966: 10).

1. DİYARBAKIRLI MEHMET SAİD PAŞA

Mehmed Saïd Paşa (ö. 1308/1892) Dîvân Efendisizâde Mehmed Saïd, Diyarbakırlı Mehmed Saïd Paşa diye bilinir. Şair olmakla birlikte, tarihçiliği, devlet adamlığı, matematikçiliği, mütercimliği ile meşhur Saïd Paşa, 1248/1832’de Diyarbakır’da doğmuştur (İnal 2002: IV/2059; Erdoğan 2004: 7). Diyarbakırlı Süleyman Nazif Efendi’nin (ö. 1832) oğludur. Kendinden önce gelen ataları ve kendinden sonra gelen evlatları hepsi şair, yazar ve düşünür şahsiyetlerdir. Ali Emiri Efendi Tezkiresinde ve Saïd Paşa’nın oğulları Süleyman Nazif ve Fâik Ali (Ozansoy)’nin yazdıklarına göre bu aileden geçmiş yüzyıllardan günümüze birçok şair ve yazar çıkmıştır:

1-Seyyid Nesimi

2-İsmail Filmi Efendi.

3-Mehmed Emiri Efendi.

4. Hami Efendi.

5. İbrahim Cehdi Efendi.

6-Süleyman Nazif Efendi

7-Saïd Paşa.

8-Süleyman Nazif (1869-1927) .

9-Fâik Ali Ozansoy (1876-1950)

10-Mûnis Faik Ozansoy (1911-1975)

(Ali Emiri, Tezkire-i Şuara-yı Amid, c.I, 1327; Beysanoğlu, c.2, İstanbul 1959)

1.2. ESRELERİ

1. Divan: 2004 yılında Kenan Erdoğan tarafından hazırlanarak basılmıştır.

2. Unvânu'l-Hikem Tercümesi: Ebu'l-Feth el-Bustî'nin ahlakî öğütleri içeren 63 beyitlik Arapça kasîdesinin 45 beyitlik kısmının fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün vezniyle Türkçe tercümesi olan adlı şiirdir. (Atalay 2005: 146–147).
3. Nuhbetü'l-Emsâl: Arap atasözleriyle alakalı olan eser Sayın Zülfikar Tüccar tarafından yayımlanmıştır. (Tüccar, 2004: XXIX/501–502).
4. Tabsıratü'l-İnsân: Eser, Eren Yavuz tarafından yayımlanmıştır. (Yavuz, 2015: 7)
5. Diyârbekir Târîhi ile Mir'âtü'l-İber: Eser Kenan Erdoğan tarafından yayımlanmıştır. (Erdoğan, 2004: 16)
6. Mir'ât-Sıhhat: Antonin Bossut'a ait Tıp ilmi hakkında tercüme bir kitaptır.
7. Hülâsa-i Mantık: Kudret Büyükcoşkun tarafından yayımlanmıştır. (Büyükcoşkun, 1998: I/61–104).
8. İlm-i Hesâb: Eser Kenan Erdoğan tarafından yayımlanmıştır. (Erdoğan, 2004: 16).

I. 3. SAİD PAŞA'NIN ÜSLÛBU

Said Paşa, “hikemi” veya “didaktik” öğretici şiir tarzının önemli temsilcisidir. Paşa'nın bu şiirinde “hakimane üslûbun” özelliklerini görebiliriz. Bu tarz şiirler “düşünceye dayalı ve hikmetli söz söylemedir.” Demirel, hikemî tarzın mana ile ilgili özelliklerini şu şekilde sıralar:

1. Dış dünyaya ve olamı anlamaya ve anlatmaya önem verilmiştir.
2. Şiirin hikmet dolu olması ve anlamının da insanlara doğru yolu göstermeye vasıta olmasına önem verilmiştir.
3. Şiir yazmaktan maksat anlamdır, yani içeriktir ve bununla okuyucuya mesaj vermektir. (Nâbî, Hayriye, b.999)
4. Şiirde anlam, süsü ve nakışı olmayan bir yüzük gibidir. Anlamı olmayan söz kokusuz lâlê gibidir. (Nâbî, Hayriye, b.1009- 1011)Bu gibi nedenlerle şiirde anlam çok önemli bir yere sahiptir ve önem içinde hikmet ve düşünce her zaman işlenmesi gereken hususlardır.
5. Nâbî de dahil olmak üzere hikemî tarzı benimseyen şairlerin şiirlerinde hikmet ve düşüncenin ön plana çıkarılmasıyla anlamın nasihat karakteri taşınması söz konusu olmuştur.
6. Yoğun bir şekilde kullanılan irsal-i mesel ile hem soyut düşünceler hem de okuyucuya verilmek istenen mesajlar daha açık ve anlaşılır bir nitelik kazanmıştır.

7. Şiirin anlamı lirizm ve duygudan ziyade düşünce ve hikmete dayanmalıdır. Bu yaklaşım ile aynı zamanda Hikemî tarzın poetikasının ne olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. (Demirel, 2009:261)

II. “MÜSTAKİM OL HAZRET-İ ALLAH UTANDIRMAZ SENİ” ŞİİRİNDE DİNİ MOTİFLER VE TOPLUMSAL YANSIMALAR

Divan edebiyatı ve özelde de Divan Şiiri hayatın içinden ve insanların yaşamlarından, umutlarından veya olumsuzlukları konu edinmiştir. Nitekim değerli edebiyat araştırmacısı ve ilim adamı Tarlan şöyle der: “Beşerî bir ihtiyacın ürünleri olan kültür ve sanat eserleri salt kendi kuralları içinde, ürünü oldukları toplumdan bağımsız düşünülemezler. Bu ürünleri yaratanlar, o toplumun ferdi olarak kalmazlar, toplum yaşayışını düzenleyen bir etken olarak da faaliyete katılırlar.” (Tarlan, 1981: 83)

Agâh Sırrı Levend de Divan şiirindeki bu yansımaları anlatırken şöyle yazar: “Doğal olarak herhangi bir edebiyatın -ne kadar mücerret olursa olsun- bulunduğu devrin hayatını aksettirmemesi kâbil değildir.”(Levend, 1984:259).

Said Paşa XXVIII. Asırda çağdaşı olan Ziya Paşa'nın kaleme aldığı Terci-i Bent şiirinde yazdığı mısralara tepki olarak bu manzumeyi kaleme almış ve Allah'ın yarattığı ve her an Onun iradesiyle varlığını sürdüren kâinatın ve insanların Allah'ın iradesinden çıkamayacakları, kaderi aşamayacakları ve neticede doğru dürüst insanların kazanacağını ifade etmiştir.

Said Paşa'nın oğlu Süleyman Nazif'in, babası Said Paşa hakkında İbnülemin Mahmud Kemal İnal'a verdiği uzun muhtıradan ahlaki yönünü anlatırken vazifesi haricinde hiç bir para kabul etmediğini, israf ve sefahetten nefret ettiği halde ilk emekliliğinde 800 lira borcu olduğunu, vefatında da yalnız 14 lirası olduğu için atını ve bazı eşyasını satarak cenazesinin kaldırıldığını ifade eder. Ziya Paşa'nın kızgın bir zamanda yazdığı Terci-i Bentte ifade ettiği:

"İstiklimet mahz-ı cinnedir bu mülk ü millete" mısra'lı şiirine reddiye mahiyetinde söylediği:

"Müstakim ol Hazret-i Allah utandırmaz seni" nakaratlı manzumesinden anlaşılır. (İbnülemin, C. 2, s. 827, 1119, 1121, 1122, C.3, 1610-1612)

Bursalı Mehmed Tahir (ö. 1344/1925), “Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırmaz seni” nakaratlı manzûme-i ra'nâsı mükemmel bir ders-i ahlâkdır.” demektedir.

ZİYA PAŞA- TERCÎ-İ BENDİNDE

Kendimi bezi eyleyüp ıslâh-ı Devlet uğruna
Ben neler çekdim neler bu istikâmet uğruna

Hânümânım târümâr oldu hamiyet uğruna
Berk ü bânum hep perişan oldu gayret uğruna

Nefsime zulm eyledim halka adalet uğruna
Cism ü cân etdim fedâ bu mülk ü millet uğruna

Ben hele oldum telef gitdim bu fikret uğruna
Hey ne humk u cehl imiş yanmak sadâkat uğruna

Derde uğrar kim sadâkat etse elbet Devlet ‘e
İstikâmet mahz-ı cinnetdir bu mülk ü millete

Ziya Paşa'nın terci-i bendinin bu kısmında tamamen olumsuz/kötümser veya kötümser bir hava hâkimdir. Ziya Paşa devletten görmek istediği olumlu davranışları göremeyince, ahali de umursamaz bir tavırla davranınca, milli beklentilerine olumlu yanıt alamayınca ümitsizliğe kapılmış ve bu şiiri yazmıştır. Said Paşa da bu şiirin yazılmasına neden olan olumsuzlukları bilmesine ve yaşamasına rağmen millet ve devlet namına her türlü fedakârlığı yaparız “hamiyyetten” vaz geçmeyiz neticede kazanan yine “müstakim” davrananlar olacaktır diye cevap veriyor.

II. 1. İSTİKAMET VE DOĞRULUK

Din bir bütündür, bölünme ve parçalanma kabul etmez. Yani dinin özünü teşkil eden imanı kabul etmemek veya ibadetleri akla aykırı bularak reddetmek ya da ahlaki kuralların aksine hayat yaşamak dini ortadan kaldırır. Bölünme parçalanma kabul eden şeye de din denmez. O bir ağaç gibidir; itikada (inanç) ilgili meseleler kökü, ibadetle ilgili hususlar dalları, ahlaka ait konular onun

meyveleridir. Köksüz ağaç olmaz veya dalsız ve yapraksız olmaz olsa da ona ağaç adı verilmez. Said Paşa bu şiirinde tam bir dinden ve dini esasları kabul edip yaşayan insandan bahsediyor. Said Paşa'nın şiirinde “müstakim olanı Allah koruması altına alır ve utandırmaz” sözünden de “Allah'ın koruması altına girersin” manası anlaşılmalıdır. Fatıha suresinde geçen “sırat-ı müstakim” ayeti bir sonraki ayetle açıklanır: Bir sonraki ayet “sıratellezine en ‘amte aleyhim” yani “nimet verdiklerimiz doğru ya da sırat-ı müstakim üzere olanlardır” deniyor. Kimdir nimet verilen insanlar? Nisa suresi 69. ayetiyle de Allah'ın nimet verdiği guruplar açıklanmaktadır: “Kim Allah'a ve Resul'e itaat ederse, işte onlar, Allah'ın kendilerine nimet verdiği, nebiler, sıddıklar, şahitler ve salihlerle beraberdirler. Onlar ne iyi arkadaşlardır!” Bu ayette peygamberlerden sonra Allah'a en yakın olanlar sayılır: Peygamberlerden sonra ikinci sırada olanlar “sıddık”lardır. Yani dosdoğru olan, sözünde doğru olan, başaklarıyla ilişkilerinde dürüst davranan; insanları aldatmayan; içi dışı aynı olan; olduğu gibi görünen ve görüldüğü gibi olan kişilerdir. Dindar insan başkalarına hakça muamele etmeli hatta inançsız olsa bile.

Kuran'da “istikamet veya “doğruluğu” emreden ayetlerden bir kaçı:

HÛD SURESİ/112: “Emrolunduğun gibi dosdoğru olmaya devam et!”

TEVBE SURESİ/119 "Doğrularla beraber olun"

AHZAB SURESİ/35: “(İş ve sözlerinde) sadık erkekler ve sadık kadınlar...”

AHZAB/70: “Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve doğru söz söyleyin.”

EN'AM/153: "Ve şüphesiz ki bu Benim dosdoğru yolumdur. O halde ona uyunuz."

II. 2. SIRAT-I MÜSTAKİM TERKİBİ ÜZERİNE

“Sırat-ı müstakim” terkibi Elmalı tefsirinde şöyle açıklanır: “Müstakim, hiçbir yerinde meyil ve eğrilik bulunmayan, dümdüz ve dosdoğru demektir. Sırat da yönünde doğru ise de inişi, yokuşu bulunabileceğinden düzlük mânâsını da anlatmak için müstakîm (dosdoğru) vasfı ile kaydolunmuştur. Bu sebeptendir ki bunu dümdüz ile tefsir ederler. Şu halde doğru kelimesi, tamamen müstakîm kelimesinin yerini tutamayacaktır. Gerçekten Türkçe'de doğru kelimesi müstakim, hak, sadık mânâlarına da kullanılır. Kur'ân'ı anlamak isterken kelime ve terkiplerinin bütün inceliklerini gözetmek gerekir.” ,

“(Sırat-ı müstakim terkiбинin) manevi yolu da içine alan açık bir mecaz (benzetme yolu ile başka bir mânâda kullanılan söz)dir. Ve daha açıkçası isti'âre-i temsiliyye (birçok şeyin birbirine

benzetilmesi)dir. Daha önce söylediğimiz gibi hissedilen şeylerden işlek, büyük, apaçık, düz, doğru bir yolu göz önüne getiriyoruz ve bunu bütünüyle zihnimize yerleştiriyoruz. Yolun en büyüğü de Allah'ın yardımının yoluna girmedi. Bunun en kısası da doğru olan yoldur. Bu bulununca nimet yollarının hepsi bulunur. Nimet yolu bulununca nimetlerin hepsine sürekli olarak erilir ve burada başlangıçta bize nimet ver denmeyip de duası ile doğru yol istemenin öğretilmesi, bu mânâyı ne güzel destekler.” (Elmalılı Tefsiri, Fatiha Suresi, Ayet 6, <https://tefsirkutuphanesi.net>).

Taberi tefsirinde (sırat-ı müstakim) hakkında şu malumat bulunur: “"Doğru yol" diye tercüme edilen "Sıratelmüstakim" ifadesi çeşitli şekillerde izah edilmiştir. "Müfessirler aslında "Kendisinde eğrilik bulunmayan açık bir yol. "manasına geldiği hakkında ittifak etmişlerdir.” (TABERÎ, Taberi Tefsiri, Fatiha Suresi, Ayet 6, <https://tefsirkutuphanesi.net>)

Dürrü'l-Mensur Tefsirinde (sırat-ı müstakim) terkibi hakkında şu kayıt vardır: “Allah dosdoğru yoluna dair bir mesel sundu. Yol boyunca iki duvar, duvarlarda açık kapılar ve kapılar üzerinde de örtüler vardır. Yolun başında ve üzerinde bir çağırıcı daima şöyle çağırır: «Ey insanlar! Topluca yola giriniz ve ayrılmayınız.» Başka bir çağırıcı ise yolun üstünden seslenir. İnsan o kapılardan birini açmak istediği zaman, bu çağırıcı: «Yazıklar olsun sana! Onu açma! Eğer o kapıyı açacak olursan ondan içeri girersin.» Yol, İslam'dır İki duvar, Allah'ın çizdiği sınırlardır. Açık kapılar, Allah'ın haram kıldığı şeylerdir. Başında çağırıcı kişi, Allah'ın Kitabı, yolun üstünden çağırıcı da, Allah'ın, her Müslümanın kalbine koyduğu nasihatçısıdır.” (Süyuti, Dürrü'l-Mensur Tefsiri, Fatiha Suresi 6. Ayet, <https://tefsirkutuphanesi.net>)

[TABERÎ, Muhammed b. Cerîr](#)

1. KIT'A:

Fa'ilâtün/fâ'ilâtün/fâ'ilâtün/fâ'ilün

Sen usandırma eli el de usandırmaz seni

Hilekârlık eyleme kimse dolandırmaz seni

Dest-i a'dâdan soğuk su içme kandırmaz seni

Korkma düşmenden ki âteş olsa yandırmaz seni

Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırmaz seni

Başkalarını davranışlarıyla yanlış yolda yürüseler bile sen yeter ki doğru ol, istikâmet sâhibi olmaya devam et. Allah seni düşmanın şerrinden ve iftirasından koruyacaktır. Güzel davranışın ödülünü mutlaka kazanacaksın ve asla mahcup duruma düşmeyeceksin.

II. 3. ZULÛM OLAN YERDE BAYINDIR YERLER YIKILIR, YURDUN DÜZENİ BOZULUR

Sosyoloji ilminin temel koyucularından sayılan İbni Haldun Mukaddime’de bir devletin nasıl çökeceğini, hangi yanlışlar yapılırsa toplumu meydana getiren fertlerin ümitsizliğe kapılarak ticareti bırakacaklarını, insanların doğup büyüdüğü vatanlarını terk ederek başka ülkelere göç edeceklerini izah eder. Kuran ve hadislerde zulmü yani adaletsizliği, insanlara haksız muamele yapmayı haram kılan sayısız hükümler bulunduğu halde yine de devleti yönetenlerin zulüm yoluna başvurdukları üzerinde durur. İbni Haldun’a göre devletlerin çökmesine neden olan sebepler şöyle sıralanır:

1. Zulmün manası daha geniştir. Kim olursa olsun, birinin mülkünü elinden alan, işinin ücretini eksiltene, kesene ve bir nesneyi haksız olarak birinden isteyen veyahut kanunların (şeriatın) yükletmediği bir hakkı birine yükleten kimse zulmetmiş olur. Haksız olarak vergi toplayanlar zalimlerdir, ahalinin malına tecavüz eden, haklarını ellerinden çekip alan ve insanların herhangi bir hak ve hukukunu tanımayan ve ödemeyenler zalimdirler.
2. İnsanların mallarını, iş yerlerini, arazilerini zulüm yoluyla yani hukuksuz ve kanunsuz olarak almak insanları ümitsizliğe sevk eder. Sonunda mallarını yağma yoluyla ellerinden alınacağını bildikleri için üretim yapmak ve servet elde etmek için çalışmayı bırakırlar.
3. Ahali geçinme şartları elde etmek ve kazanç sağlamak maksadıyla; zulümlere maruz kaldığı o bölgelerden diğer ülkelere göç ederler. Ülkede yetişmiş iş gücü azalır, sanat erbabı eksilir ve ülke boşalır.
4. Hükümdarlar üreten insanların mallarını ellerinden alarak maiyetine yani taraftarlarına, sarayda görevli eşrafa arpalık olarak dağıtırsa, yandaş ve saraya yakın olanlar bu mallara gereği bakamaz ve vergi üretemezler. Eskiden haraç ve vergi ödeyenlere baskı yaparlar onlar da vatanlarında huzursuz olarak yaşayabilecekleri yerler giderler. Böylece çiftlikler ve tarlalar harap olur, asker ve tebaa mahvolur.

5. Zulme uğrayan ülkeler birden yıkılmazlar. Zulümle ülkenin bayındırlığı eksilir ve tedricen ülkeler çökerler.

6. Ahaliye zulüm ile muamele yapanlar, giderlerini karşılamak için türlü adlar ve bahanelerle vergilerin çeşit ve miktarını arttırmalar fakat bu da açıklarını kapatamaz. Devlet yıkılıncaya, iz ve eseri ortadan yok olup gidinceye kadar onun israf ve ihtiyaçları artmakta devam eder. (İbn Haldun, Mukaddime, c. 2, s. 81-91) Şuara Suresi, Ayet 227: "... Zulümde ısrar edenler ise yakında görecekler, nasıl bir devrilişle devrileceklerini!"

Nahl Suresi, Ayet 61: "Allah, zulümlerinden dolayı insanları yakalayabilecek olsaydı, orada bir tek canlı bırakmazdı; fakat onları belli bir ecele kadar geciktirir. Ecelleri geldiğinde ise ne bir an geri kalabilirler ne de bir an öne alabilirler." "Orada" yani yeryüzünde "hiçbir canlı bırakmazdı" ve zalimlerin zulmünün uğursuzluğu yüzünden hepsini helak ederdi. Rivayete göre Ebû Hüreyre bir adamın "zalim sadece kendine zarar verir." dediğini duymuş ve "vallahi, doğru değil! Yuvasında toy kuşu bile zalimin zulmünden dolayı ölür." demiş. İbn Mes'ûd'un "pislik böceği bile yuvasında, neredeyse âdemoğlunun günahından dolayı ölecek." dediği rivayet edilmiştir. (Keşşaf Tefsiri, c. 3, s. 984)

Nisa Suresi, Ayet 148: "Allah, çirkin sözün alenen söylenmesini sevmez, haksızlığa uğrayanları hariç... Allah iştir, mutlak ilim sahibidir (Semî', 'Alîm)." Allah'ın alenen söylenmesini sevmediği kötü sözden mazlumunki istisna edilmiş oldu, yani mazlumun zalime beddua etmesi ve bu bedduasında, onun yaptığı kötülüğü alenen dile getirmesi caizdir. (Keşşaf Tefsiri, c. 2, s. 314).

2. KIT'A

Hep geçer 'âlemde hiç bir hâlete yokdur sükûn
Zevke bak değmez teessüf etmeğe dünyâ-yı dîn
İstikâmet şerr-i a'dâdan seni eyler masûn
Hakk eder ashâb-ı sıdkın hasmını elbet zebûn
Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırmaz seni

Said Paşa ikinci kıtada geçici dünyanın elemeleriyle ruh sağlığını bozma ve istikamet üzere yaşıyorsan düşmanların şerrinden doğruluğun seni korur diyor.

II. 4. TU'ME OLAYI ve HAINLERİN BELASINI BULMASI

Nisa suresinde Müslüman bir kişinin hırsızlık yaptığı sonra çaldığı eşyayı bir Yahudi'nin evine bıraktığı anlatılır. Bu olayda Allah hırsızlık yapan Müslümanı değil hırsızlık yaptı diye iftira atılan Yahudi'yi desteklemiştir. Hırsızlık yapan kim olursa olsun toplumun yüz karası bir iş yapmıştır. Başkasının malını çalan hırsızlar bütün dinlerde lanetlenmiştir. Hırsızlık yapan kaybetti, dürüst insanlar kazandı. Dolayısıyla eğri olanlar her zaman ziyandadır. Nisa Suresi 105 ila 109. Ayetlerinde “Tu'me” adlı hırsız isim verilmeden anlatılır:

“105. Biz sana Kitab (Kur'ân)ı hak olarak indirdik ki, insanlar arasında Allah'ın sana gösterdiği şekilde hüküm veresin. Sakın hainlerin savunucusu olma!” “106. Allah'tan bağışlanmanı dile. Şüphesiz, Allah bağışlayıcıdır, esirgeyicidir.” “107. Kendilerine hainlik edenleri savunma. Muhakkak Allah hain günahkârları sevmez.” “108. Bunlar, insanlardan (hainliklerini) gizlerler de, Allah'tan gizlemezler. Oysa O, geceyin istemediği şeyi kurarlarken onların yanı başlarındadır. Allah, onların yaptıklarını (ilmiyle) kuşatmıştır.” “109. Haydi siz dünya hayatında onları savunuverdiniz (diyelim). Peki, kıyamet gününde Allah'ın huzurunda onları kim savunacaktır? Yahut onlara kim vekil olacaktır?”

Bu ayetlerin, “Tu'me b. Übeyrik” hakkında inmiş olduğunda tefsircilerin ittifakı vardır. Ensar'ın yanında Zafer Oğulları'ndan Tu'me b. Übeyrik adında birisi, komşusu Katade b. Nu'man'dan bir gece bir un dağarcığı içinde bir zırh çalmış. Dağarcığın yırtığından un dökülerek götürmüş. Zeyd b. Semin adında bir Yahudi'nin yanına bırakmış. Tu'me aranmış, zırh bulunmamış; almadığına ve bilmediğine yemin etmiş, bırakmışlar. Un izini takip etmişler, Yahudi'nin evine varmışlar ve bulmuşlar. Yahudi bunu kendisine Tu'me'nin getirip bıraktığını söylemiş ve Yahudilerden şahitlik edenler de olmuş. Zafer Oğulları Peygamber'e gitmişler. Tu'me'nin temiz olduğuna ve Yahudi'nin hırsızlığına şahitlik etmişler ve Tu'me'yi müdafaa edip Müslümanlık adına Yahudilerle mücadele etmesini rica etmişler, Resulullah da görünüşte Müslüman olan Tu'me'nin yeminine ve bunların şahitliklerine dayanarak öyle yapmak istemiş, bunun üzerine Allah tarafından bu ayetler inmiş ve hain ile temizi doğrudan doğruya bildirerek Resulullah'ı irşat ve hata etmekten korumuştur. Buna karşı Tu'me Hakk'a teslim olup tevbekar olacak yerde Mekke'ye kaçmış ve dinden dönmüş. Önce Sülafe binti Sa'd (Sa'd kızı Sülafe) adında bir kadının yanına inmiş, Hazret-i Hassan'ın bir şiirinden dolayı kadın bunu kovmuş, sonra Selim Oğulları'ndan Haccac b. Allat adında birinin yanına gitmiş, orada da bir hırsızlık yapmış kovulmuş. Daha sonra yine hırsızlık için bir evin duvarını delerken

duvar yıkılmış, altında kalmış, bir rivayette bununla da ölmemiş, Mekke'den çıkarılmış. Araplardan bir tüccar kafilesine karışmış, bunlardan da bir mal çalmış, kaçmış ve fakat tutmuşlar, feci bir şekilde öldürmüşler. Nefsine hainlik, kendini aldatmak, bir gelir sağlıyor zannıyla bir zarar getirmektir. Bunun için bir insanın günah işlemeye gayret ederek kendini azaba maruz kılması, kendini aldatmak ve Allah'ın emaneti olan nefse hainlik etmektir. Haine taraftar olmak da nefsine bir hıyanettir. Tu'me gibi insanlar Allah'ın razı olmayacağı sözler söylerler ve bunu yaptıkları zaman, Allah yanlarında iken, O'ndan gizlemezler, Allah'a karşı bunu yapmaktan çekinmezler de insanlardan gizlerler. Bu gibi kimseler de zihinlerinde veya aralarında kötü fikirler tertip ederler. Bunları herkesten gizli tutmak için geceleri kendilerine mahsus gizli yerlerde toplanarak veya veznine, konusuna uydurup beyit tanzim eder gibi çalışarak ve süsleyerek Allah'ın razı olmayacağı bir takım kararlar verirler, yalan-yanlış şeyler uydururlar ve bunları yaparken Allah'tan korkmazlar, onu hiçe sayarlar da insanlardan son derece çekinirler ve onları aldatmaya çalışırlar. Hâlbuki onlar ne yapıyorlarsa Allah hepsini kuşatıcıdır. Hiçbirini kaçırmaz, erinde, geçinde cezalarını verir, böyle yapanlar sonunda kendilerini aldatmış, nefislerine hainlik etmiş olmaktan başka bir şey yapmış olmazlar. Yaptıkları fenalık, buldukları muhitin içindedir. Ey hainleri savunanlar! İşte siz, onlarsınız, o kendilerini aldatan, nefislerine hainlik eden kimselersiniz ki, bu dünya hayatında o hainler tarafından mücadele ettiniz. Bütün o amelleri kuşatan Allah Teâlâ'nın azabına karşı onların himayesini, avukatlığını kim üzerine alacak düşünmüyor musunuz? Şu halde siz dünyadaki bu mücadelenizle o hainleri kurtarmış olmadığımız gibi, tersine onların sorumluluklarına iştirak ederek nefsinize hainlik etmiş ve kendinizi aldatmış oluyorsunuz. (Elmalılı Tefsiri, c. 3, s. 1457-1463)

3. KIT'A

İster isen hıfz ede 'ırzın Hudâ-yı lem-yezel
'İrzına a'dâ-yı bed-hâhın bile verme halel
Tâ ezelden söylenir halkın dilinde bu mesel
Celb eder elbetde insâna mükâfâtı 'amel
Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırılmaz seni

Bu şiir insan toplum ilişkisini, kişinin yaptığı işlerin toplumda bir karşılığı olacağını veya dış dünyanın insan davranışlarını belirlemekte temel belirleyici olduğunu ortaya kor. Birisine yapmadığı bir şeyi yaptı diye söylemek yani iftira atmak; Allah’a şirk koşanlar tövbe ederse bağışlandıkları halde, müfteriler bağışlanmayacaktır. Bu yüzden toplum hayatını temelden sarsan iftiracılık hele ki ırz ve namus konusunda olursa affedilemeyecek bir cürümdür. İftira suçu TCK madde 267 düzenlemesine göre: “Yetkili makamlara ihbar veya şikâyetle bulunarak ya da basın ve yayın yoluyla, işlemediğini bildiği halde, hakkında soruşturma ve kovuşturma başlatılmasını ya da idari bir yaptırım uygulanmasını sağlamak için bir kimseye hukuka aykırı bir fiil isnat eden kişi, bir yıldan dört yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır.” Said Paşa bu kıtada “en amansız düşmanına dahi alçakça iftira etmeyi düşünmezsen yani dosdoğru yaşarsan Allah seni bilinir bilinmez belalardan koruyacaktır” diyerek müjde vermektedir.

II.5. ABBASİ HALİFESİ HARUN REŞİT İMAM ŞAFİİ’Yİ YARGILIYOR

Devlet başkanı kendisine ulaştırılan bilgi üzerine Şafii mezhebi kurucusu İmam Şafii’yi yargılıyor ve doğru olan kazanıyor yanlış davranalar kaybediyor. Harun Reşit Şafii’ye sordu:

-Ey Şâfiî! Kureyş’in hepsinin imam olduğuna ve senin de onlardan olduğuna delilin nedir?” diye sordu.

Şâfiî şöyle karşılık verdi: “Ey müminlerin emiri! Eğer nefsimin bunu istediğini söylersem Allah’a iftira etmiş olurum. Ben daha önce böyle bir şey söylemedim. Bunu sana söyleyenler, sözümün manasını değiştirerek söylemişlerdir. Benim sözlerimden kasdım da budur.”

Harun Reşit, (Şafii’nin sözünü yanlış aktaranlar) Muhammed ve Ebû Yûsuf’a bakınca onların konuşmadığını gördü ve Şâfiî’nin sözlerini kendisine yanlış aktardıklarını anladı ama bir şey söylemedi. (Hilye, c. 6, s. 638)

II. 6. ARKADAN KONUŞAN KİŞİ İFTİRAYI RAHATLIKLA ATAR

Ebu Nuaym Hilyetü'l-evliya adlı eserinde insanları çekiştiren, dedi kodu yapanların kaybettiklerini anlatır: “Gıybet yapan kişi yalan da söyler, iftira da atar. Çünkü bu ikisi, imandan uzak şeylerdir. Allah da Peygamberin (sav) diliyle müminin malını, canını ve hakkında kötü bir zannı başka bir mümine haram kılmıştır. Haram kılınan kötü zan da dile getirilmeyen ve kalpte olan kötü zandır. Artık kişi kendi kusurlarını bırakıp başkasının kusurlarına yönelik kalbinde kötü bir zan taşıması ve bunu dile getirmesi durum unda vebal ne kadar olur? Böylesi bir durumda kişi kendi kusurlarına razı olmuş demektir. Nefsin, başkasının kusurlarına yönelik bir harekette bulunacaksa bu hareketi önce kendi kusurlarına yönelt.” (Ebu Nuaym, Hilye, c. 7, s. 376)

II: 7. PEYGAMBERİN EŞİ AİŞE'YE İFTİRA ATILMASI VE ALLAH'IN AYETLE ONU TEMİZE ÇIKARMASI

Münafıklar Peygamberin eşi Aişe'ye savaş dönüşü uyuyakaldığı için ordunun gerisinden gelen yaralı veya kayıp olanları toplayan ve Aişe'yi bulup orduya yetiştiren başka askerle beraber gördükleri için hemen iftira atmışlardı. Allah Nur suresinde iftira olayına maruz kalan Aişe'yi temize çıkarmıştır: “(Peygamberdin eşine) bu ağır iftirayı uyduranlar şüphesiz sizin içinizden bir guruptur. Bunu kendiniz için bir kötülük sanmayın, aksine o, sizin için bir iyiliktir. Onlardan her bir kişiye, günah olarak ne işlemişse (onun karşılığı ceza) vardır. Onlardan (elebaşlık yapıp) bu günahın büyüklüğünü yüklenen kimse için de çok büyük bir azap vardır.”(Nur Suresi, 11)

“Namuslu, kötülüklerden habersiz mümin kadınlara zina isnadında bulunanlar, dünya ve ahirette lânetlenmişlerdir. Onlar için çok büyük bir azap vardır.” (Nur Suresi, 23)

İbn Kesir der ki; ““Âlimler, bu ayette zikredilenlerden sonra Aişe'ye söven ve bu ayette anlatılanlar gibi ona iftira edenlerin dinden çıkmış olduklarında birleşir. Zira o bu davranışıyla Kur'an'la inatlaşmaktır. Şayet Allah Teâlâ, Aişe'yi Resûlullah'ın hanımı kılmışsa bu ancak onun temiz, iyi olmasındandır. Zira Resûlullah, temiz insanların en temizidir. Şayet Aişe kötü olmuş olsaydı dinen Peygamberin eşi olmaya uygun düşmezdi.” (EL İSABE, s. 460)

4. KİT’A: GURUR VE KİBİRDEN KAÇINMAK

Garrelenmez rûz-i ikbâlin görüp ehl-i hîred
Her günü bir gad eder ta’kîb her sebtî ehad
Seyl-i mevt ettikde berbad ömrü baht etmez meded
Böyle âteş-meşreb olma hâk olur bir gün cesed
Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırmaz seni

Hikemî tarzın temsilcisi olan Said Paşa bu kıtada insanın mütevazı olmasını hiçbir başarısına bakarak gururlanmamasını önerir. Toprakta yaratılan insan yine toprağa döneceği için akibetini düşünerek hiç kimseyi kendin aşağı görmemesi gerektiğini anlatır.

II: 8. “BEN SİZİN RABBİNİZİM” DİYEN FİRAVUN VE AKİBETİ

Mısır kralı olan II. Ramses ve diğer Mısır kralları “firavun” unvanı ile anılırlar. Hz. Musa ile mücadeleleri ilahi kitaplarda -Tevrat, İncil ve Kuran- anlatılır. II. Ramses kavmini aşağılayarak gururlanmaya başlamış en sonunda da tanrılığını ilan ederek kibir ve gururun zirvesine çıkmış bir kraldır. Firavun ve devletin ileri gelen yöneticileri Hz. Musa ve Yahudileri toptan yok etmek için savaşa tutuşmuşlar Firavun ve ordusu suda boğulmak suretiyle yok edilmişlerdir. Firavun önce kavmini hafife alarak, onları insan yerine koymayarak başladığı ilahlık yolunda en sonunda ben sizin rabbiniz değil miyim diyecek kadar ileri gitmiştir. Gurur ve kibir veya insanları küçük ve değersiz nesnelere gibi görmek, kendini beğenmişlik, en üstün insan benim demek, halkın ilahıym iddiasını ileri sürmek bir insanın seviyesizliğini ortaya koyan davranışlardır. Zuhuf Suresi 54. ayette Firavun’un şöyle dediği zikredilir: “Firavun, kavmini küçük düşürdü (ezdi). Onlar da ona boyun eğdiler. Çünkü onlar doğru düşünme melekelerini kaybetmiş, bozguncu bir kavimdi.” Bir adım sonra Firavun kendisinden başka tanrı olmadığını devlet erkânı arasında ilan eder: “Firavun dedi ki: "Ey ileri gelenler! Ben sizin benden başka ilahınız olduğunu bilmiyorum” (Kasas Suresi, Ayet 38). En sonunda bütün ahaliyi toplayarak “Sizin en yüce rabbiniz benim” dedi. (Naziât Suresi, Ayet 24). Hz. Musa ve kavmini yok etmek için arkalarından ordusuyla birlikte takip eden Firavun deniz sularında boğulmuş ve cesedi arkadan geleceklere ibret olması için korunmuştur: “(Ey Firavun!) Senden sonra geleceklere ibret olman için, bugün senin bedenini (cansız olarak)

kurtaracağız.” (Yunus Suresi, Ayet 92). Hazret-i Peygamber’in “Bir kimse bir zalimin bakası için dua ederse Allah’a mülkünde isyan edilmesini istemiş olur.” buyurduğu rivayet edilir. Keza bir rivayette Süfyan’a “Çölde ölmek üzere olan bir zalime su verilir mi?” diye sorulması üzerine “Hayır!” demiş. “Ama adam ölecek?” demişler. “Bırak gebersin!..” demiş. (Zemahşeri, Keşşaf Tefsiri, c. 3, s. 502)

5. KİT’A: MERHAMETSİZ ZALİMLERE YARDIMCI OLMAK

Halkı tahrib eyleyip de kendin âbâd eyleme
Bu cihânda ev yapıp 'ukbâni berbâd eyleme
Nef'in için zâlim-i bî-rahme imdâd eyleme
'Âlemi tenfir eden hâlâtı mu'tâd eyleme
Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırmaz seni

II. 9. ZULÛM NEDİR ZALİM KİME DENİR?

İnsanoğlunun mülkünü harap eden, nice devletleri yere seren, nice hanları saraylarını başlarına yıkan temel sebep halkına zulüm yapmalarıdır. ZULÛM; başkalarının maddi ve manevi hukukuna tecavüz etmek, haktan batıla intikal ve hakkı layık olduğu yere vermemek demektir. Zulüm adalet zıttır. İnsanın yapması lazım gelen İlahi, şahsi ve içtimai vazifelerden herhangi birini terk etmesi de zulümdür. Buradaki zulüm insanın maddi ve manevi bütün vücut organlarını Allah’ın emrettiği şekilde değil de nefis hesabına kullanmaktır. ZULÛM, maddi ve manevi hayatı felç eden büyük bir tahriptir. Evleri ve ocakları söndürür. Devlet ve milletleri tarumar eder. ZULÛM, koyu bir karanlıktır. Eğer bir memlekette adaletin yerini zulüm almışsa, o memleket ne kadar ihtişamlı da olsa o saltanat fazla sürmez ve kısa bir zaman sonra kuvvetini kaybeder ve mahvolur. Zulüm ile hükmeden milletlerin ve devletlerin devam etmeleri mümkün olmamıştır. Roma ve Endülüs gibi nice devletlerin tarih sahnesinden silinmelerine zulüm sebep olmuştur. Malumdur ki, insanlara zulmedenin davacısı Allah’tır. Zulüm kadar Allah’ın kahr ve gazabını tacil edecek hiçbir şey olamaz. O’nun intikamına ve gazabına dayanacak kuvvet ve kudret ise hiç kimsede yoktur. Bu bakımdan zulümden son derece sakınmak gerekir. Dinimizde değil zulmetmek, zulme kalben bile

rıza göstermek yasaklanmıştır. Nitekim bir ayette mealen şöyle buyrulur: "Zulmedenlere en küçük bir meyil dahi göstermeyin; yoksa cehennem ateşi size de dokunur."(Hûd Suresi, Ayet 113).

"(Yahudileri kandıran münafıkların durumu da) tıpkı şeytanın durumuna benzer ki insana "İnkâr et." dedi, (insan) inkâr edince de: "Ben senden uzağım, ben âlemlerin Rabb'i Allah'tan korkarım!" dedi." (Haşir Suresi, Ayet 16). Hazreti Ali'den şöyle nakletmişlerdir: "Ermişlerden biri kendi köşesinde ibadet ederdi. Günün birinde bir kadına bir hal ârız olmuş, kardeşleri de onu, o ermiş kişinin yanına götürüp bırakmışlardı. Kadın bu zatın hoşuna gitmiş ve tutup onunla zina etmişti. Bunun üzerine kadın hamile kalmış, derken şeytan bu zatın yanına gelerek, "Sen bu kadını öldür, şayet durumu öğrenirlerse rezil olursun." dedi. Böylece adam kadını tutup öldürdü ve bir yere gömdü. Sonra kadının kardeşleri gelip adamı yakaladılar, götürürlerken şeytan yine gelerek, "Onu sana hoş gösteren bendim, şimdi bana secde edersen seni kurtarırım." dedi. Bunun üzerine adam ona secde etti, sonra da şeytan teberri edip (ondan uzaklaşıp), dediğini dedi. İşte ayet buna işaret etmektedir." "Nihayet ikisinin (İblis ve Ebû Cehl'in) sonu, ebedi olarak ateşte oldu. Zalimlerin cezası budur." (Haşir Suresi, 17) Sonra her ikisinin de ebedi olarak ateşte kalmaları kendilerinin akıbetleri oldu. Çünkü birisi âmir tavrıyla küfre teşvik etmiş, diğeri de tutup yapmıştı. Demek ki âmirin Allah'a karşı isyan emri yapıldıktan sonra kendisine emredilene de sorumluluktan kurtaramaz. Eğer bu isyan küfür ise, cezası ebediyen cehennemdir. Ve işte bu, yani cehennem ateşinde ebedî kalmak yalnız o ikisine mahsus değil bütün zalimlerin cezasıdır. Zulmü iyi veya mübah gören gerek âmir, gerek memur bütün haksızların cezası, sonsuza kadar cehennemde kalmaktır. Çünkü zulmü helal saymak da küfürdür. (Elmalılı Tefsiri, Haşir Suresi Ayet 16-17).

II. 10. ZİYA PAŞA TERKİB-İ BENDİNDE: ZALİMLER YİNE ZULÜM ALTINDA KALARAK CEZALARINI ÖDERLER

Zâlimleri adlin ne zaman hâk edecektir

Mazlumların çıkmadadır göklere âhı (Ziya Paşa, Terkib-i Bend, III. Bend)

...

Zâlim yine bir zulme giriftar olur âhir

Elbette olur ev yıkamın hanesi viran

Ekser görülür çünkü ceza cins-i amelden

Encamda âhenden ölür rahne-i sühan

Tezkîr olunur la'n ile Haccâc ile Cengiz

Tebcîl edilir Nûşirevan ile Süleyman

Zâlimlere bir gün dedirir kudret-i mevlâ

Tallahi lekad âserakellâhu aleynâ (Terkib-i Bend, VII. Bend)

Zalimler sonunda zulüm altında kalarak ölürken zulüm ettikleri, haklarını yedikleri, mallarını ellerinden aldıkları, yaşamayı mazlumlara zehir zindan eyledikleri kesimler hakkında en sonunda ayetle ifade edilen şu sözü söylerler: “Tallahi lekad âserakellâhu aleynâ” "Allah'a yemin olsun ki, Allah, seni bize üstün kıldı. Ve biz gerçekten yanlış yapmışız." (Yusuf Suresi, 91) Bu sebeple dosdoğru yaşayan insanlar asla haktan adaletten sapmazlar, başkalarının hakkını zayi etmezler hele hele haksız yere insan kanına girmezler. “Çalma kapımı çalarlar kapını” sözünde olduğu gibi “zulüm ile abad olanın akıbeti berbad olur”.

6. KİT’A: DOST SEÇİMİ İNSANI UTANILACAK DURUMLARDAN KORUR

Seyyiât insâna nefsi-i kemterîninden gelir

Her hacâlet Âdem'e sû-i karîninden gelir

'İzzet ü zillet mekâna hep mekîninden gelir

İstikâmet müstakîmü'l-hâle dîninden gelir

Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırılmaz seni

Said Paşa bu kıt’ada: Nefsin kötülüğünden, kötü arkadaştan uzak durmaktan, mekânın şerefi veya rezilliğinin orada oturan kişilerden kaynaklandığından söz eder. İnsan ne yaparsa müstakim yani istikamet (doğru, dürüst, güvenilir, aldatmaz, hak yemez, devlet ve millet malını usulsüzce yemez vb.) sahibi olur? “Din, akıl sahiplerini kendi güzel arzuları ile bizzat iyilikleri yapmaya sevk eden bir ilahî nizamdır. Dinin şartı akıl ve istektir. Bunlar dinin şartı, dindarlığın rüknüdürler. Akıl bulunmayınca dinle ilgili işler ve dinî yükümlülükler bulunamayacağı gibi, seçme hürriyeti

bulunmadıkça da dinin idare ve etkisi, başka bir ifade ile dindarlık bulunamaz. Dindar olmak için dini hem bilmek ve hem sevmek lazımdır. Bundan dolayı, ilim ve irade, akıl ve seçim hürriyeti bizzat dinin yalnız kendisinde bulunan bir rükün değilse de dindarlık ve dine bağlı olmanın rüknüdürler. Dinin meyveleri bizzat iyi olan işlerdir. Yani işleri yapan kimsenin kendi zannına ve kendi görüşüne göre değil, aslında ve hak terazisinde iyi ve faydalı olan işlerdir. Bundan dolayı esas dindarlık, iyiliği Allah katında iyi olduğu için seçip yapmaktır. İyilik ise gerçekte genel olsun, özel olsun diğer kimselere şimdi veya gelecekte faydalı olandır. Hak dinin ayırıcı özelliği akıl sahiplerini güzel arzuları ile bizzat iyiliğe sevk etmektir. Diğer bir ifade ile hak din zorla değil, seve seve iyilik yapan, istediğini yapmakta serbest olan insanlar yetiştiren bir terbiye nizamıdır ve bütün mutluluklarda iyiliğin yapıcısıdır. Şiirin en önemli kısmı olan son mısraında da Allah'ın Hz. Muhammet vasıtasıyla insanlara sunduğu iman, ibadet, ahiret ve adalet, ahlak düsturlarından oluşan İslam dininin belirlediği istikamet yani dosdoğru yoldan sapmayanların yukarıda sayılan kötü durumlardan koruyacağını ifade eder. Din, insanı, güzel ahlâk ve tabiat ve yüksek fazilet sahibi olan, hayırsever, iyilik yapan, istediğini serbestçe yapan bir insan yapmak istiyor. Bu ise yalnız dinin zatında değil, insanın istediğini seçmesinde ve onunla dindar olmasında ve bunun sağladığı başarı doğruluktadır. Hak dinin bu ayırıcı özelliği üzerinde iyice düşündüğümüz zaman anlarız ki, tecrübe ve aklî delil açısından bir dinin hak olması (tam din olması şartı ile) herkese vaat ettiği iyiliklerin, mutlulukların gerçekleşmesi ile anlaşılacaktır. Batıl dinin verdiği sözler, din olmasıyla ters orantılı iken hak dinin verdiği sözler din olmasıyla doğru orantılı olur. Gerçekten İslâm tarihine baktığımız zaman da İslâm dinini böyle buluyoruz. Ta Hazret-i Peygamber'in zamanından beri Müslümanlar ne zaman dinlerine tam doğru bir dindarlık ile sarılmışlarsa gerçek iyiliği anlamışlar ve yapmışlar, bereketleri, iyilikleri ve mutlulukları o oranda artmış, mutlu yaşamışlar, mutlu yaşatmışlar.” (Elmalılı Tefsiri, Fatiha Suresi, c. 1, s. 83-90)

7. KIT'A: HİLEKÂRLIK YAPMAK KİŞİYE HİÇBİR ŞEY KAZANDIRMAZ

Düşmeni tezlil için hîle ile etme iştigâl

Hüsn-i efkâra olur hâil cihânda sû-i hâl

Yüzsuyu dökme teessüf çekme etme kıyl ü kâl

Sen sakîm olma verir maksûdun elbet Zü'l-Celâl

Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırmaz seni

Şiirin her kıt'asında insanın mümeyyiz vasıflarından biri üzerinde duran şair, burada da güzel ahlakın, doğruluğun, hatasız yaşamının temel ilkelerinden hile ve dedi kodu yapanın zararlarını anlatır ve insana artı bir değer katmayacağını vurgular. Şairin saydığı olumsuz davranışları yapanların daima hüsrana yaşayacağı dolayısıyla istikamet üzere yaşayanların bu yollara başvurmadan işleri yolunda gideceğini anlatır.

II. 11. BAĞNAZLIĞI YÜZÜNDEN HİRİSTİYANLARI ÖLDÜREN YAHUDİ PADİŞAHI VE HİLEKÂR VEZİRİ

Mevlana, insanlara zulüm eden ve Hıristiyanların kökünü kurutmak isteyen bir Yahudi padişahın hikâyesini anlatır. Yüzbinlerce insanın kanını döken padişahın son derece kurnaz ve hileci bir veziri vardır. Vezir, insanları dinlerini gizleyeceklerinden ötürü öldürmenin yararı olmayacağını söyler. Vezir sinsi bir plan kurar. Padişahın elini, kulağını kestirmesini burnunu dudağını yardımasını; bu işkenceyi herkesin gözü önünde yapmasını daha sonra da yanından uzak bir şehre sürgün etmesini söyler. Hıristiyanlar giden vezir kendisinin gizli bir Hıristiyan olduğu yalanını söyler ve Hıristiyanlar da vezirin sözüne inanırlar. Çevresinde toplanan yüzbinlerce Hıristiyana İncil'i ve zünnarı anlatır. Zamanla sahtekâr vezire iyice gönül verirler, İsa'nın vekili sanıp vezire bağlandılar. Hıristiyanlığı ve Hz. İsa'yı kabul etmeye hileci vezir badem helvasına sarımsak katmak gibi işleri zıvanadan çıkarmıştı. Vezir altı ayda insanların gönlünde taht kurmuştu.

Hıristiyanlara hükmeden, sözünü dinleten on iki beye bağlıydılar. Vezir on iki beye her birinde ayrı ayrı hükümler olan biri ötekine zıt hükümler taşıyan on iki tomar yazdı ve bu tomarları ayrı ayrı beylere teslim etti. Vezir, tomar verdiği on iki beyi ayrı ayrı yanına kabul ederek ölümünden sonra veliaht olacaklarını; İsa dininde Allah'ın naibi kendisinin de vekili olacaklarını tembih etti. Başkaldıran her beyi yakalayıp öldürmelerini veya tutsak etmelerini söyledi. Ölmedikçe konuşulardan kimseye söz etmemelerini başkanlığın peşine düşmemeleri sözünü aldı.

Bundan sonra başka bir planı uygulamaya başladı. Vaaz ve nasihati bırakıp elli günlük inzivaya çekildi ve kendisini seven Hıristiyanlarla görüşmedi. İnsanların görüşmek ve sohbetlerinden istifade etmek için yalvarmalarına kulak tıkadı ve halvetten çıkmayacağını söyledi. Vezir beylerle konuştuktan sonra kendini öldürür ve mezarı başında kıyamet gibi inşa gelir ağlar, feryat eder, başına toprak saçar.

Vezirin ölümünden bir ay geçtikten sonra halk beylere gelirler ve emirlerden vezirin yerine kimin geçeceğini sorarlar. O beylerden biri öne çıkıp o zatın naibi benim işte bana verdiği tomar da bunun delilidir dedi. Diğer beyler de ortaya çıkarak ellerindeki tomarları gösterdiler ve kendisin naip olduğunu ileri sürdü. Kılıçlar çekildi yüzbinlerce Hıristiyan'ın öldüğü çatışmalar yaşandı. Vezirin ettiği fitne tohumları Hıristiyanların zayi olmasını sonuç vermişti (ÖRS; KIRLANGIÇ, Mesnevî-i Manevi, c. 1, s. 44-58)

8. KİT'A: İSTİKAMET İÇİNDE YAŞAN KİŞİ RİYAKÂLIKTAN, DEDİKODUDAN, BOŞ KONUŞMAKTAN UZAK DURMALI

At riyâyı elden ıslâha çalış efâlini
Boşboğazlık etme ta'dîl eyle kıyl ü kâlini
Sen ne türlü saklayım dersen de sû-i hâlini
Hakk Te'âlâ senden a'lemdir senin hâlini
Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırmaz seni

II. 12. MİLLETİ OLUŞTURAN VAZ GEÇİLMEZ DEĞERLER

İnsanlığın yaratılıştan getirdiği ve Kıyamet'e kadar da değişmeyecek genel-geçer doğrular vardır. Bunlar, dinlerin korumayı hedeflediği beş temel esas, beş temel insanlık değeri, sosyal hayatın olmazsa olmaz değerleri olarak kabul edilir. Can, mal, din, namus ve akıl gibi temel değerler, bütün peygamberlerin uğruna mücadele ettiği ortak değerlerdir. Yani insanlığın son ferdi kalana kadar aktarılması gereken bu değerler, insanlık tarihinin ve geleneğinin temelini teşkil eder. Her beşerî faaliyet, aslında bu değerlerin ve bunlardan beslenen geleneklerin devam ettirilmesine yöneliktir. Bu değerlerden kısmen veya tamamen zaman zaman çizgi dışına çıkmış olsa da, insanlık bir şekilde tekrar "sırat-ı müstakim" olan ana eksene (doğru yola) dönmeyi bir şekilde başarmıştır. Aslında, toplum yapısının, sıhhatli ya da arızalı, pozitif ya da negatif yanları açısından önemli bir tesirinin olduğu muhakkaktır. Fertler, içinde buldukları toplumun çocuklarıdır ve her şeyi onun atmosferinde duyar, yaşar ve benimserler.

Değişik kültürlerin birbirlerinden "etkilenme"leri bir gerçektir. Kültür, kendi orijinini biyolojik hususiyetleri itibarıyla içinde yetiştiği ortamda koruyabilen canlılar gibi, ancak doğup bağrında

geliştiği toplum tarafından hava gibi teneffüs edile edile o toplumun vazgeçilmez bir özelliği hâline gelir ve korunmuş olur. Milleti millet yapan temel ve vaz geçilmez değerler bir yerden bir yere taşındığında, onun bu yeni çevrede var olup gelişmesi için uygun ortam oluşmamışsa ölür; en azından kendi özelliklerini yitirerek melezleşir, anlamsızlaşır ve farklı bir kültüre dönüşür.

Milli kültür, tarihi süreçte oturmuş, akla, düşünceye, vahye (İlahi prensipleri ifade eden kutsal kitaplar ve peygamberlerin toplumu inşa eden beyanları) açık bir toplum için, onun hayat felsefesi, insanlara ve tabiata bakış şeklini belirleyen en sağlam ifade biçimidir. Henüz gelişme sürecini tamamlayamamış, âdet, töre, eğlenceden örülmüş, hatta bazen de tabu hâline getirilen folklorik alışkanlıklara gelince, bunlar aldatan birer kültürsüzlük örneğidir. Ahlâkî değerler üzerine kurulmuş, onları yaşatıp onlardan beslenen; dinin yenilmez gücüne dayanıp onun sayesinde her türlü yabancılaşmayı aşabilen ve yarınlara aktaracağımız değerlere milli kültür adı verilir. Bazen ahlâkî konularda görülen aşırı titizlik, duygu ve düşünceleri tesiri altına alıp bireyi ve toplumu mankurtlaştıracağı (başkasını reddeden her türlü gelişmeye kapalı) haline getirebilir. Böyle toplumlara “kapalı toplum” adı verilir. Biraz dini ve ahlaki kurallara bağlılık, biraz da sosyal yapının getirdiği yeniliklerin yönlendirmesiyle kendini yenileyen milli kültür her zaman iyilik, güzellik ve doğruluk adına ayrı bir mutluluğun zevkini yaşatacaktır.

II. 13. GÖSTERİŞ (RİYA) İLE İLGİLİ KUTSAL KİTAPTA GEÇENLER

1. Ayet: "Allah'a ve ahiret gününe inanmadıkları halde mallarını insanlara gösteriş için harcayanları da Allah sevmez. Bir kimsenin arkadaşı şeytan olursa, o ne fena bir arkadaştır! (Nisa Suresi, 38).

“Yaptıkları ibadetleri gösteriş için yaparlar.” (Maun Suresi, 6)

2. Hadis: Allah'ın elçisi bir defasında: “–Sizin için en çok korktuğum şey, küçük şirktir.” buyurmuştu. Yanındakiler:“–Küçük şirk nedir ey Allah'ın elçisi?” diye sordular. Peygamber şu cevabı verdi: “–Riya, yani gösteriştir. Kıyamet günü insanlar amellerinin karşılığını alırlarken, Allah Teâla riya ehline: “Dünyadayken kendilerine mürailik yaptığınız/amellerinizi göstermek istediğiniz kimselere gidin! Bakın bakalım onların yanında herhangi bir karşılık bulabilecek misiniz?” buyurur.” (Ahmed, Müsned, V, 428, 429)

9. KİT’A: GAFLETTEN UZAK DUR, KİMSEYE İHANET ETME, YÜCELMEK VEYA ALÇALMAK İNSANIN KENDİ ELİNDEDİR

Hâline şeytân güler gördükde sende gafleti
Üstüne güldürme öyle düşmen-i bed-sîreti
Hâin olma ver emânetle cihâna şöhreti
Herkesin destindedir 'âlemde zill ü rıfati
Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırmaz seni

Said Paşa bu şiiriyle toplum içinde yaşayan insanın diğer insanların davranışlarından etkileneceğini her kıt’ada seçtiği kelimelerle ayrı ayrı vurgulamaktadır. 9. Kıt’ada kötü yaratılışlı düşman bile ailesine, halkına ve milletine ihanet eden zavallılara güldüğü ifade edilmiş. Mala ihanet etmeyen, makama ihanet etmeyen, insana ve millete ihanet etmeyen dürüst ve saygın kimseler Allah’ın yardımına kavuşacaklardır. İnsan içinde yaşadığı toplumun ve coğrafyanın belirlediği bir varlıktır. İslam kültürü içinde yaşayan bir kişi ne kadar dinden uzak bir hayat sürse de kelimelerinde, davranışlarında, düşüncelerinde, aile hayatında, doğumunda, evlenmesinde nihayet ölümünde hep İslami özellikler görülür. Aynı durum Hıristiyanlık, Musevilik ve Budizm dinlerinin hâkim olduğu toplumlarda doğan ve yaşayan insanlar içinde geçerlidir.

II: 14: GAFLETLE İLGİLİ AYETLER

Gaflet kelimesi lügatlerde şöyle açıklanır: Dikkatsizlik, endişesizlik, vurdumduymazlık. En mühim vazifeyi düşünmeyip, Cenabı Hakk'a itaat gibi işleri bilmeyip, başka kıymetsiz şeylerle uğraşmak. Nefsine ve hevesâtına tâbi olarak Allah’ı ve emirlerini unutmak. Umursamazlık; ahirete, Allah'ın emir ve yasaklarına duyarsız kalma hali.

Nefsin arzularına uyarak, Allah Teâlâ’yı, emir ve yasaklarını unutma hâli.

AYETLER:

- “İnsanların hesap verme vakti iyice yaklaştı; fakat onlar hâlâ koyu bir gaflet ve umursamazlık içinde gerçeklerden inatla yüz çeviriyorlar.” (Enbiya Suresi, 1)
- “Gönülden yalvararak, korku ile ve yüksek olmayan bir sesle, sabah ve akşam Rabbini zikret. Sakın gafillerden olma! (A'râf Suresi, 205)

c) “Babaları uyarılmamış ve gaflet içerisinde olan bir topluluğu uyarmak için (gönderildin). (Yasin Suresi, 6).

II. 15. KUMAŞ ÇALAN TERZİNİN İHANETİ

O ağzı şekerle dolu kişinin, geceleri terzilerin hainliklerini anlattığını hiç duymadın mı? O taifenin halkı nasıl soyduklarına dair eskilerin hikâyelerini anlatırdı hani. Kumaş keserken nasıl bir parçasını çaldıklarını şuna buna hikâye ederdi. [Hikâyeci], o terzilerin nasıl gizlice ve insafsızca hırsızlık ettiklerini anlatınca O kalabalık içinde Hıtalı bir Türk, bu perdenin açılmasına çok kızdı. [Hikâyeci] terzilerin nice hainliklerini anlattıkça Türk hayıflandı, öfkeleni, dertlendi. “A hikâyeci, sizin şehirde bu hilede ve düzende kim daha ustadır?” dedi. Hikâyeci]: Bu çeviklikte ve hırsızlıkta halkı öldüren “Pûr-i Şoş” adında bir terzi vardır, dedi. Türk, bahse girerim yüz türlü sıkıntıya da girse benden bir iplik ucu bile çalamaz, dedi. Senden daha çevik kişileri bile mat etti, iddiada yüksekten uçma, dediler. Var git, aklınla böyle gururlanma, onun hileleri karşısında yok olur gidersin. Türk, iyiden iyiye ateşlendi, benden ne yeni, ne eski [hiçbir şey] alamaz diye bahse girişti. Tamahkârlar, onu daha da ateşlendirdiler; bahse tutuşup ortaya [malını] rehin koydu. Şu benim Arap atım rehin olsun, kumaşımı hileyle çalabilirse onu [size] vereceğim, dedi. Ama çalamazsa, ilk rehine karşılık sizden bir at alırım. O gece kederden Türk’ü uyku tutmadı; boyuna hırsızın hayaliyle savaşıyordu. Sabahleyin kolunun altına bir atlas kumaş koyup çarşıda o düzenbazın dükkânına girdi. Ona sıcak bir selâm verdi. Usta yerinden fırlayıp merhaba demek için ağzını açtı. Türk’e haddinden fazla sıcak davrandı, böylece onun gönlüne sevgisini yerleştirdi. Türk, onun bülbül gibi çilediğini görünce, o İstanbul atlasını önüne attı. Bunu bana savaş günü kaftanı olarak kes, göbeğimden altı geniş üstü bol olsun, dedi. Yukarısı dar olsun ki üzerimde süslü görünsün, aşağısı da olsun ki ayağıma dolansın. [Terzi]: A sevimli adam, sana yüzlerce hizmetler ederim, dedi ve kabul işareti olarak elini gözünün üstüne koydu.

Derken [kumaşı] ölçtü, işin nasıl olacağını gördü, sonra da boş laflar etmek için ağzını açtı. Ateş gibi bir makas çıkardı, hem [kumaşı] kesiyordu, hem de ağzı masallarla, afsunlarla doluydu. Hikâye yüzünden Türk gülmeye başladı; daracık gözü hemen o anda kapanıverdi. [Terzi] bir parça kumaş çalıp baldırının altına sakladı; [yaptığı] Allah’tan başka bütün dirilerden gizli kaldı. Hikâyesinin tatlılığı yüzünde önceki iddiası Türk’ün gönlünden çıkıverdi. Atlas da ne, bahis de ne, rehin de ne? Türk, ağabeyin fıkralarıyla körkütük sarhoş. Türk ona: “Allah aşkına, bana fikra

anlat, [anlattıkların] bana gıda gibi geldi” diye yalvardı. O düzenbaz, gülünç bir fıkra daha anlatınca Türk kahkahadan sırt üstü yere düştü. Terzi atlastan bir parçayı daha yavaşça koynuna soktu, gafil Türk ise o gülünç şeylerin tadına bakıyordu. Hıtalı Türk, üçüncü defa, Allah aşkına bir fıkra daha anlat, dedi. Terzi, ilk ikisinden daha gülünç bir fıkra anlattı da bu Türkü büsbütün avladı. İddiacı Türk kahkahadan sarhoşa dönmüş, gözü kapanmış, aklı gitmiş, şaşkın bir haldeydi. Terzi, onun gülmesi yüzünden meydanı geniş bulunca üçüncü defa elbiseden bir parça daha çaldı. O Hıtalı Türk, ustadan dördüncü defa fıkra isteyince, Usta ona karşı merhamete geldi de hilesini ve zulmünü başkalarına sakladı. [Kendi kendine]: Bu şaşkın adam şu [sözlere] nasıl da kapıldı, oysa bu nasıl bir zarardır, nasıl bir aldanıştır ondan haberi bile yok, dedi. Türk, Allah aşkına bana masal anlat, diye ustaya öpücükler konduruyordu.

Terzi: A hadım, vazgeç artık; bir fıkra daha anlatırsam vay senin haline, dedi. Sonra kaftanın dapdaracak olur; hiç kimse kendisine böyle iş eder mi? Neye gülüyorsun? Bu işin sırrını bilseydin, güleceğin yerde kan ağlardın. (ÖRS; KIRLANGIÇ, Mesnevî-i Ma'nevî, c. 1, s. 834-836)

10. KİT'A: RIZIK İÇİN KİMSENİN ÖNÜNDE EĞİLME, RIZKI VEREN ALLAHTIR. ALLAH'I UNUTUP BAŞKALARINDAN MEDET UMMAK İNSANIN BAŞINA BELALARI DAVET ETMESİDİR

Zâmin ü kâfil olan erzâka Hâlık'dır sana
Mâsivâya ser-fürû' etmek ne lâyıkdır sana
Izdirâbı celbeden meyl-i alâyıkdır sana
Gayr için düşme lisân-ı nâsa yazıkdır sana
Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırmaz seni

Rızık endişesiyle kimsenin önünde eğilme çünkü Allah yarattığı insanların ve diğer canlıların rızıklarına kefil olmuştur. Alâyık sözlükte alâkalar, ilgiler, bağlar olarak geçer. Tasavvuf terimi olarak alâyık: İnsanı meşgul eden, Hakk'a erişmekten alıkoyan ilişkiler, bağlar.

Rızıkı Allah'ın takeffül ettiği/garanti altına aldığı ayetle sabit bir gerçektir. Bu yüzden başkalarının önünde rızık için eğilmek, yalvarmak, boyun eğmek akıllı bir kişiye yakışmaz. Çoluk çocuk ve evde bakman gereken insanların olması ve yüzden inşaların nazarında kendini küçük düşürmen sana hiç yakışmaz. Kendine yazık edersin.

Allah'ın bütün insanlara hitap eden kutsal kitabı Kuran'da pek çok ayetle rızkın taahhüt edildiği zikredilir:

“Muhakkak ki Allah, evet O, bütün rızıkları veren, sonsuz kudret ve sarsılmaz kuvvet sahibi olandır.” (Zariyat Suresi, 58)

“Allah, kullarından dilediğine rızkı bol verir, dilediğinin rızkını da daraltır. Şüphesiz Allah her şeyi hakkiyle bilir.” (Ankebut Suresi, 62)

İbn Abbâs der ki: “Mümin olsun, günahkâr olsun Allah her kula helal bir rızık takdir ve tayin etmiştir. Kişi bu rızık kendisine gelene kadar sabrederse Allah rızkı ona gönderir. Ancak sabretmez de sıkıntıya düşerim korkusuyla haram olan bir şeye el uzatırsa Allah kendisine takdir edilen o helal rızkı da ondan keser.” (Ebu Nuaym, Hilye, c. 1, s. 373)

HZ. DAVUD VE YAĞMUR DUASI

Ebû s-Sıddık en-Nâcî der ki: Hz. Süleyman b. Dâvud bir gün yağmur duası için yola çıkmıştı. Yolda sırt üstü uzanmış bir karıncayla karşılaştı, karınca ellerini semaya kaldırmış şöyle diyordu: “Allah'ım! Yeryüzünde senin yağmuruna ve vereceğin rızka bizden daha muhtaç olan mahlûkat yoktur. Ya yağmur yağdırır bize rızık verirsin ya da bizi helak edersin.” Bunun üzerine Süleyman b. Dâvud: “Geriye dönün, başkasının duasıyla size yağmur verilecektir” dedi. (Ebu Nuaym, Hilye, c. 2, s. 363)

II. 16. “ALLAH MAHLÛKATI DEĞİŞİK ŞEKİLLERDE YARATMIŞTIR”

Vehb b. Münebbih der ki: “Allah'ın hikmetlerinden biri de mahlûkatını değişik şekillerde yaratması ve her bir türe takdirlerini farklı kılmasıdır. Kimi yarattıkları dünya döndükçe hayatta kalır, zamanla ne eksilir, ne de yaşlanır. Kimi yarattıkları her geçen günle eksilir, yaşlanır, yıpranır ve sonunda ölür. Kimi ne yiyecek, ne de rızık verilir. Kimi yarattıklarına ise yiyeceği ve rızkı verilir. Allah onu yaratırken rızkını da beraber yaratmıştır. Allah bunlardan bazılarını denizde, bazılarını ise karada yaratmıştır. Denizde yarattığının rızkını denizde, karada yarattığının rızkını da karada kılmıştır. Denizde yarattıkları karada, karada yarattıkları da denizde yaşayamaz. Denizde yaratılanların rızıkları, karadakilere faydası dokunmayacağı gibi karada yaratılanların rızıkları da, denizdekilere bir fayda etmeyecektir. Denizde yaratılan karaya çıktığı zaman helak

olurken, karada yaratılan da denize girdiği zaman helak olur. Allah'ın bu şekilde kimini denizde, kimini de karada yaratmasında, rızıkların taksimi konusunu önemseyenler için elbette ki ibretler bulunmaktadır. İnsanoğlu da Allah'ın rızıkları bu şekilde taksim etmesinden ibret almalıdır. Azıkların taksiminin ancak bu şekilde, Allah'ın takdir ettiği şekilde olabileceğini ve bunu değiştirmeye veya karıştırmaya kimsenin gücünün yetmeyeceğini iyi bilmelidir. Zira karada yaşayan canlılar, denizde yaşayan canlıların rızıklarıyla hayatta kalamaz, buna zorlanması halinde helak olur. Aynı şekilde denizde yaşayan canlılar da karada yaşayan canlıların rızıklarıyla hayatta kalamaz, buna zorlanması halinde onlar da helak olur.

Her canlı kendi yaratıldığı ortamdaki rızıklarıyla yetinse bu, onu hayatta tutacak ve helak olmaktan kurtaracaktır. İnsanoğlunun durumu da aynı şekildedir. Şayet Allah'ın kendisine takdir ettiği rızık kanaat gösterirse, bu rızık kendisini ihya ve ıslah edecektir. Ancak başkasının rızıkına el uzatacak olsa bu, onun hem bedenine, hem de duygularına zarar verecektir. (Ebu Nuaym, Hilye, c. 3, s. 80)

SONUÇ

Din nedir, iman ne demektir? Bu ikisi birbirinden ayrılmayan iki kutsal kavramdır. Diyanet işleri başkanlığı yapmış iki değerli şahsiyet din ve iman şü şeklinde tanımlar:

1. Din nedir? “Hakiki bir din, Allah Teâlâ hazretlerinin bir kanunudur ve birtakım hükümlerin, hakikatlerin mukaddes bir mecmuasıdır ki, bunu peygamberlerin vasıtasıyla insanlara lütuf ve ihsanda buyurmuştur. Bu kanun insanları hayra götürür, insanlar ilahi kanun hükümlerine kendi güzel ihtiyarlarıyla riayet ettikçe doğru yolu bulmuş, hidayet üzere bulunmuş olurlar, dolayısıyla din ahirette de selamete, saadete kavuşturur.” (Bilmen, Büyük İslam İlmihali; s. 5)

2. “Din Allahu Teala tarafından vaz’ olunan bir kanundur. İnsanlara seadet yolları gösterir, onların seadete erişmelerine delalet eder, yaradılışlarındaki gaye ve hedefi, Allah’a ne suretle ibadet yapılacağını bildirir. İnsanları (kendi arzularıyla dini kabul eden akıl sahiplerini) hayır olan işlere sevk eder.” (AKSEKİ, 1959, s. 7)

İman nedir? “Allah’a ve Hz. Muhammed’in Allah tarafından haber verdiği kesin olarak belli olan şeylerin doğru olduğuna tereddütsüz inanmak, bunların hak ve doğru olduğunu içinden tasdik ve i’tiraf etmektir.” (AKSEKİ, 1969; s. 53)

3. Dini yaşayan bazı kişilerde tasavvufi anlayışın uygulandığı bir vakıdır. Batılıların “mistisizm” olarak ifade ettikleri ve bütün dinlerde varlığını sürdüren “mistik yaşam” İslam dinini yaşayanlar arasında da vardır. *Tasavvuf ahlâktan ibarettir. Bu bakımdan ahlâkı senden yüksek olan, senden daha fazla arınmış demektir.* (Ebû Bekr el-Kettânî). DİB İslam Ansiklopedisinde tasavvufun tanımı: “İslâm’ın zâhir ve bâtın hükümleri çerçevesinde yaşanan mânevî ve derunî hayat tarzı. İngiliz şarkiyatçısı Reynold A. Nicholson, Kuşeyrî’nin *er-Risâle*’si, Ferîdüddin Attâr’ın *Tezkîretü’l-evliyâ*’sı ve Abdurrahman-ı Câmî’nin *Nefeḥâtü’l-üns*’ünde geçen yetmiş sekiz tanıma kronolojik sırayla yer vermiştir. Cüneyd-i Bağdâdî tasavvufun dünya ile ilgili şeylerde azla yetinme, kalbiyle Allah’a dayanma, taat ve ibadete yönelme, dünyevî arzulara karşı sabretme, eline geçebilecek şeylerin yararlısını seçme, mâsivâdan uzaklaşıp Allah’a dönme, Allah’ı içten zikretme, vesveseye karşı ihlâsı gerçekleştirme, şüpheye karşı yakîn elde etme, uzaklaşma ve yabancılaşmadan kurtulup Allah ile huzur bulma gibi konuları içerdiğini mutasavvıflar ifade ederler.” (Ebû Nuaym, I, 22). (ÖNGÖREN, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 40, s. 119)

4. Nurettin Topçu Yarınki Türkiye adlı eserinde İslam dini ve tasavvufi yaklaşımlar hakkında şu tespitleri yapar: “Vahiy dinlerine, mitolojik unsurlar sokanlar, halkın hülyaperest ve mitolog zaaflarından faydalanarak müşteri celbine uğraşan ve Allah iradesini bilmedikleri için, insanın hülyalarıyla iman sistemleri kurmaya çalışan din adamlarıdır. Bunların alış verişleri Allah’la değil, insanlardır, bunlar sadece kazanç peşinde olan bir esnaf zümresidir. Masal ve efsane, kalbini kullanma kudreti olmayan insanın kendini avutma ihtiyacından doğmuştur. Allah’a kalbiyle yaklaşamayanlar, mitolojiyi ve dinlere sokulmuş efsaneleri icad etmişlerdir. Peygamberlerin hayatına kadar sokularak onları kalbin gözünde küçültücü masallar, dinin malı değil, halkın icadıdır. (TOPÇU; Yarınki Türkiye, s. 43).

Yine Nurettin Topçu din adamlarının iyi eğitim alamamaları ve hataları davranışları sebebiyle yüce İslam dinini temsil edemeyişlerini eserinde vurgular: “Hoca, Kur’an’ı okuyor, lakin bilmiyor. Ne yapsın, sadece ezberlemiştir. ...Bu ezber okuma hastalığına veda edip de, Hallaç’lar, Gazali’ler ve Mevlanalardan sonra, bir kere de XX. asırda, Kur’an’ın bütün halinde, bir sistem olarak anlaşılması lazımdır. “Anadolu’nun çölde doğan bir dini benimsemesi, İslam’ın kuvveti, âleme yayılabilir ve insani olan özü ile İslam’daki ruhi araştırmanın vardığı derinlik yüzündendir.” (TOPÇU; Yarınki Türkiye, s. 117)”

“Milli kültürümüzü ırkımızın, tarihimizin mayasıyla yoğurmaya, dinimizin ruhuyla doldurmaya ve vatan topraklarında beslemeye mecburuz. Anadolu'nun topraklarından kan, İslam' dan ruh ve Türk'ün tarihinden hayat almayan Türk kültürü olmaz.” (TOPÇU; Yarınki Türkiye, s. 161)

Topçu dinin esasında Hz. Peygamberin ifade ettiği şekilde “Ben güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim” sözüyle anlatılan ruh dengesi olan, diğer insanlarla iyi geçinen ahlaklı ve nezaket sahibi kişiler olması gerekliliği üzerinde durur: “Biliyoruz ki din, maddi varlığımızın ruhi varlığımıza teslim oluşudur. Böyle bir anlaşmada beden bütün kuvvetlerini ve bütün hareketlerini, teslim olduğu ruhun hizmetine sokar; onun emrettiği disiplinin kaidelerini kabul eder. Bir dinin cemaati arasında müşterek olan bu kaidelere şariat denir. Bu müşterek yoldan, müşterek olan hedefe varılır. Anayolun etrafında birçok küçük yollar da vardır. Bu yollar, mezheplerdir. Beden dediğimiz madde, zamanın ve cemiyetin ihtiyaçlarına göre değişeceği gibi, dine götüren şariat yolları da, hedefine götürmek şartıyla, daima değişebilir. Ancak anayolun hüviyetini muhafaza etmek şarttır. Bununla şunu belirtmek istiyoruz: Şariat din değildir; ancak ruhun emrinde olan bedeni dine götürücü yoldur. Şariatı yalnız ve kendine yeter olarak ele aldığımız zaman, ruhsuz bir iskelet kalır. Ona taassupla ve gaye olarak bağlandığımızda ise, bedeni ve beden hareketlerini kutsallaştırmaya, yani putperestliğe gidilir.” (TOPÇU; Yarınki Türkiye, s. 265). “Mesele anlaşıldı; ortada bir ihanet var. Bu, din adamlarının ihanetidir. Otuz beş milyon insan, aydınlığa küskün yaşar, sanata çevrilmiş el, hak için isyana çevrilmiş ruh, ebediyete çevrilmiş iman nedir bilmeden, hiçbir çağın tahammül edemeyeceği geri bir hayat dekoru arasında tembellikle, fitne ve dedikodu ile, beş on cansız kaidenin esiri, ihtiyar öküzünden daha ölü bir halde yaşarken, ruhsuz şehirde tesbih ve sakalla otomobili bir araya getirdiğine müftehir, zenginlerin bendesi, minnettarı, ses sanatkârlığıyla Kur'an ticareti yapan, duası huzurlara hakaret, ibadeti kupkuru, ruhsuz, hayatsız bir yığın hareket olan pek çok din adamları bu mukaddes davaya ihanet etmişlerdir.” (TOPÇU; Yarınki Türkiye, s. 282).

Türkiye'nin Maarif Davası adlı eserinde dindar adamların bütün zamanlarında Allah'ın gönderdiği kitaba göre yaşamaları gerekliliğini anlatır: “Din, insanın bütün hareketlerini sonsuzluğun huzurunda düzenleyici büyük hareketli ve bütün hareketlerimizi bu büyük harekete bağlayıcı olan kaidelerin mektebidir. Dindar adam, her an sonsuzluğun huzurunda bulunan ve her hareketi için ondan gelecek emri dinleyen, bu emri vicdanında ve onunla birlikte cemaatin vicdanı olan kitapta arayan adamdır.” (Topçu, Türkiye'nin Maarif Davası, s. 50). “Bize, bütün hareketlerimiz için değer ve kaide sunacak, satıcıdan siyasiye, doktordan gazeteciye, çocuktan ihtiyara kadar

hepimizin yaşayışına ruh ve mana katacak, anlaşılmalı, sistemleştirilmiş, hikmetleri, bütün birliği içinde saklayarak her âleme pencerelerini açacak büyük mektebin temel hakikatlarını ihtiva eden bir kitaba muhtacız. Bu kitabı, asrın anlayışıyla bütün hürriyet, bütün hikmet ve bütün hakikatiyle mektebimize temel yapmalıyız: Bu Kitap Kur'an'dır.” (Topçu, Türkiye'nin Maarif Davası, s. 54). Aslında dine karşı kayıtsız yaşayan insanımızda iman yani inanç problemi vardır: “İnançlara indirilen yumruklar, neslimizi bitap bıraktı. Asrın ıstırapı, irade ve iman hastalığıdır.” (Topçu, Türkiye'nin Maarif Davası, s. 128). “Din eğitimi her şeyden önce bir kalp eğitimidir. Onu beden hareketleriyle söz ve ses maharetleri halinde ele alanlar sihre yaklaştırdılar ve Frazer'in, dinin sihirden doğmuş olduğu esasına dayanan iddiasını, bilmeden desteklediler. Bu yüzden halka din telkini yapan hoca, hatip, vaiz, hafız vs. din adamlarının Müslüman cemaatının ruh yapısı üzerinde hiçbir tesiri olmadı. Bilâkis bunlar, beden, el, ayak, diz, dirsek hareketleriyle Allah'ın sevgisini kazanarak ebedî saadete ulaşılacağına durmadan halka telkin ettiklerinden Müslüman cemiyetinin ruh dünyası sade işlenmemiş değil, saydığımız beden hareketlerinin yanında değersiz, önemsiz ve manasız bir boşluğa döndürülmüş oldu. Bunlar, ibadet esnasındaki Allah'ı düşünme ve O'na yakınlaşmayı sırf hayal gücünün fantezisine bağladılar ve ileri dinî davranışlarında kendilerini, polis karakolunda dayak yemeye hazırlanan suçlunun korkusuna sun'i bir zorlayışla sokmaktan başka bir şey yapmadılar. Bizzat kalplerini işleme hususunda, tasavvuf dünyasının dışında, din adamlarından bugüne dek hiçbir eser ortaya konmadı.” (Topçu, Türkiye'nin Maarif Davası, s. 153)

5. Topçu, dini temsil makamında olan kişilerin yani camilerde görevli şahısların yaşantılarında İslam'a örnek ve önder olma vasfını taşımaları gerektiğini ısrarla anlatır: “İmam köyde bir hakem, bir büyük, bir irşat adamı olma vasfını çoktan kaybetmiş, sadece dini hayat tekniğini kaba saba yerine getiren bir Otomattır. Ancak mihrapta öne geçer, başka zaman en arkadadır. Düğünde oyuna çıkar, sofrada duacıdır. Köylerde çoğu yerde cami, sabah akşam ve yatsı namazlarında açılır. Bazen imam ezanı bahçesinde okur, evine girer yatar. Bazı köylerde cami yalnız cuma namazlarında ve ramazanlarda açılır. Köyde ağadan sonra keyfi yerinde olan adam imamdır. Bir memur maaşı alan bugünkü imam, tarihimizde yaşattığı en ruhsuz ve manasız devrini bol dünyalıkla tekrar yaşatmaktadır. Ahiret istismarcılığını da yapan bu otoritenin temeli çürümüştür. Varlığının hiçbir manası kalmamıştır. Bu müessese bu haliyle son devrini yaşamaktadır. Dini düşünüşün düşmanı olduğu halde asırlardır halk tarafından onunla birleştirilen büyücülük,

bakıcılık, üfürükçülük köyde din hayatiyle yan yana ilerlemektedir. Rastgele bir sahtekâr bu işlerle uğraştığı gibi çok kere hocalar da bunları meslek edinmişlerdir. Halkın dedikodu ve fitne içinde çürüyen ahlakını temizlemek hususunda zerre kadar himmeti olmayan imam, sahtekâr şeyhlerle, büyücü ve bakıcı ile el ele vererek çalıştığı müddetçe, gerçek dini hayatın temsilcisi olamayacaktır.” (Topçu, Yarınki Türkiye, s. 260)

6. Erol Güngör İslam’ın Bugünkü Meseleleri adlı eserinde dinsiz bir toplum olamayacağını FAKAT dini temsil eden şahısların hataları yüzünden insanların dinden soğuyacaklarını şu şekilde vurgular: “Dinin yerine geçecek başka bir sistem bulunmuş değildir. Bugüne kadarki tecrübelerimiz dinin ancak başka bir dinle yer değiştirebildiğini gösteriyor. Bazı hallerde dünyevî doktrinlerin -komünizm gibi- dine meydan okudukları görülmekle birlikte onların bu başarılarındaki en önemli faktörün, dine ait bazı özellikler taşımaları olduğu açıkça bellidir: İnsanı dünyadaki yalnızlığından kurtarmak, ona kâinatta belli bir yer vermek, hayatın mahiyeti ve hikmetini anlamasına yarayacak bir izah şeması sunmak ve nihâyet bütün bunları bilginin sınırlı gücüne değil de imana dayandırmak. Fakat hiçbir dünyevî, materyalist doktrin bu fonksiyonu din kadar ifa edecek güce sahip olamaz. Bu yüzden insanların dine olan ihtiyaçları hiçbir zaman ortadan kalkmayacağı benzemektedir. (GÜNGÖR; İslam’ın Bugünkü Meseleleri, s. 50)

Din olgusu insanı derinden etkileyen vicdani bir konudur. İnsanları etkilemenin en kolay yolu dini duyguları kullanmaktır. İnsanlar iki kanuna tabidirler. Birincisi tabiat kanunlarıdır (sünnetullah). Tabiat kanunlarına uygun hareket etmemenin cezası derhal ödenir. Ateşin yakması, suyun insanı boğması, nefessiz kalmanın insanı öldürmesi gibi.

İnsanı uymak zorunda oldukları ikinci kanun milli değerler veya ahlaki/sosyal kurallardır. Milli değerlere uymamak kişiyi öldürmez, cezasını hemen çekmez. Ancak ahlak ve kültürel değerlere riayet etmemekle toplumun yapısı sarsılır ve bozulur. Millet in mayasını ve karakterini meydana getiren kültürel değerler tekrarlanı tekrarlanı insanların genetiğine işlemiş sosyal kurallardır. Bir milletin varlığına son verilmek istenirse milli değerleri yok etmek yeterlidir. Bu yüzden dinin de içinde yer aldığı kültür unsurlarını korumak milletin geleceğini korumakla eşdeğer bir konudur. Said Paşa’nın “Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırmaz seni” şiiri toplumdaki yozlaşmadan insanların etkilenmemesi için ortaya konulmuş prensipler bütünüdür.

KAYNAKÇA

Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 428, 429)

AKSEKİ, İslam Dini İtikat, İbadet ve Ahlak, s. 7, DİB Yayınları, Ankara 1969.

AKÜN, Ömer Faruk (1994), “Divan Edebiyatı”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 9, İstanbul: 389-427

Ali Emiri, Tezkire-i Şuara-yı Amid, C.I, İst. 1327; Şevket Beysanoğlu, Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları, C.2, İst. i 959; Dr. Şuayb Karakaş, Süleyman Nazif, Ank. 1988.

ATALAY, Mehmet (2005), “Ebu’l-Feth el-Bustî’nin Kasîde-i Nûniyyesi’nin Diyarbakırlı Saîd Paşa Tarafından Yapılan Türkçe Manzum Tercümesi”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı, S. XXVII, Erzurum, s. 145–154.

BANARLI, Nihad Sami (1966), “Divan Şiirinde Sosyal Çizgiler”, Hayat Tarih Mecmuası, II, 11: 10-14.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, Büyük İslam İlmihali; Bilmen Yayınevi (tarihsiz), s. 5

Bursalı Mehmet Tahir 1333: II/241). İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal (ö. 1957) bu manzumenin, Ziya Paşa’nın (ö. 1297/1880): “İstikâmet mahz-ı cinnetdir bu mülk ü millete” mısraını ihtiva eden ve ümitsizlik aşıl原因an manzumesine reddiye kabul edilebilir, demektedir (İnal 2002: IV/2064). Said Paşa’nın; fâzıl, müverrih, hakîm bir zât-ı âlî olduğunu söyler (Bursalı Mehmet Tahir 1333: II/241).

BÜYÜKCOŞKUN, Kudret (1998), Mantık Metinleri, Cilt: I-II, İstanbul: İşaret Yayınları, Cilt I: 189 s.; Cilt II: s. 144

CUNBUR, Müjgan (1999), İbnülemin Mahmud Kemal İnal: Son Asır Türk Şairleri Kemalü’ş-Şu’arâ, Cilt: I-IV, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, Cilt I: X+678 s.; Cilt II: 546 s.; Cilt III: 490 s.; Cilt IV: s. 490.

İnal 2002: IV/2059;

Çetinkaya, Ülkü, “DİVAN ŞİİRİNDE SOSYAL HAYATTAN YANSIMALAR: NECATÎ VE HAYRETÎ’NİN ARPA KITLIĞINI ANLATAN İKİ MANZUMESİ”. Türkbilig 2009/17: 47-55.

DEMİREL, Şener, XVII. Yüzyıl Klasik Türk Şiirinin Anlam Boyutunda Meydana Gelen Üslup Hareketleri: Klasik Üslup-Sebk-i Hindî-Hikemî Tarz-Mahallileşme, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/2 Winter 2009 ss. 246-273. ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, ANKARA-TURKEY

DİLÇİN, Cem (1983), Yeni Tarama Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

-----, (1999), “Türk Kültürü Kaynağı Olarak Divan Şiiri”, Türk Dili, 571: 618-626.)

Elmalılı Hamdi Yazır, Hak Dini Kuran Dili Tefsiri, Fatıha Suresi, Fatıha Suresi, Ayet 6, (Sadeleştirilmiş metin, <http://www.enfal.de/telmalili/fatiha.htm>)

....., Haşır Suresi, Ayet 16-17, (Sadeleştirilmiş metin, <http://www.enfal.de/telmalili/fatiha.htm>)

Ebû Nuaym, Hilye, c. I, s. 17-28; c. 2, s. 363; c. 3, s. 80, Ocak Yayıncılık, İstanbul 2015.

ERDOĞAN, Kenan (1999), (2004) , Diyarbakırlı Said Paşa Divanı, Manisa, 155 s.

ERDOĞAN, Kenan (1999), “Klâsik Mi'râciyyelerden Farklı Bir Mi'râciyye: Said Paşa ve Mi'râciyyesi”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum, S. 12, s. 163-185. [Bu Mi'râciyye Kenan Erdoğan tarafından 2004 senesinde yayımlanan Diyarbakırlı Said Paşa Divanı adlı çalışmada 50-59. sayfalar arasında da yer almaktadır.

GÜNGÖR, Erol, İslamın Bugünkü Meseleleri, Ötüken Neşriyat, s. 50, İstanbul 1998.

GÜR, Muhammet (1992), Makale ve Mektuplarına Göre Süleyman Nazif, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, s. 423

İbnu Hacer El-Askalânî, El İsabe (Seçkin Sahabeler), Sağlam Yayınevi, İstanbul 2011)

İbn Haldun, Mukaddime, c. 2, s. 81-91, MEB Yayınları, İstanbul 1996.

KADIOĞLU İdris, “SAİD PAŞA VE “TENEZZÜH” ŞİİRİ”, Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 10/8 Spring 2015, p. 53-68 DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8246> ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

KUR'AN-I KERİM, Fatıha Suresi, Ayet 6.

....., Nisa Suresi, ayet 105-109.

....., Ahzab suresi, Ayet 35.

....., Ahzab suresi, Ayet 70.

....., En'am suresi, Ayet 153.

....., Hud Suresi, Ayet 112-113.

....., Tevbe Suresi, Ayet 119.

....., Araf Suresi, Ayet 205.

....., Enbiya Suresi, Ayet 1.

....., Yunus Suresi, Ayet 92.

....., Yusuf Suresi, Ayet 91.
....., Kasas Suresi, Ayet 38.
....., Nur Suresi, Ayet 11, 26.
....., Ankebut Suresi, Ayet 62
....., Zuhruf Suresi Ayet 54.
....., Şuara Suresi, Ayet 227
....., Yasin Suresi, Ayet 6.
....., Haşır Suresi Ayet 16-17.
....., Zariyat Suresi, Ayet 58.
....., Naziat Suresi, Ayet 24.
....., Maun Suresi, Ayet 6.

LEVEND, A. Sırrı (1984). Divan Edebiyatı, Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar, İstanbul: Enderun Kitapevi.

Mehmed Süreyya (ö. 1327/1909): “Ulûm-i âliyeye, inşâ ve kitabette yed-i tûlâ sahibi.” olduğunu ifade eder (Mehmed Süreyyâ 1996: 53). Oğlu Süleyman Nazif, babasının eğlenmek maksadıyla şiirle uğraştığını, çoğunlukla matematikle meşgul olduğunu söyler. Faik Reşad Bey (ö. 1914), Said Paşa'nın şiirinin orta derecede ama hakîmâne olduğunu, şiirle pek az iştiğal ettiğini, bu cihetle nesrinin nazmından daha kuvvetli olduğunu, ona “şâir” denilmesinden ziyade “münşî” denilmesinin daha doğru olacağını ifade eder (İnal 2002: IV/2063).

[ÖNGÖREN](#) Reşat, TDV İslam Ansiklopedisi, “Tasavvuf”, c. 40, s. 119, [İslam Araştırmaları Merkezi](#), İstanbul 2011.

ÖRS, Derya – KIRLANGIÇ, Hicabi, MESNEVÎ-İ MA'NEVÎ, TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI, c. 1, s. 834-836, İstanbul 2015.

ÖZKAN Bahar, “Mesîhî Divanında Sosyal Hayat”, Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi Cilt 6/ Sayı 12/ Nisan 2017, s. 69

Sefercioğlu M. Nejat, “DÎVAN ŞİİRİNİN GERÇEK HAYATLA BAĞLANTISI”, e-kaynak: <http://www.geocities.com/msefercioglu/makaleler/divansiirindegercekhayat.htm>

Süyuti, Dürrü'l-Mensur Tefsiri, Fatıha Suresi , Ayet 6, <https://tefsirkutuphanesi.net>

Taberi Tefsiri, Fatıha Suresi Ayet 6, <https://tefsirkutuphanesi.net>

TARLAN, A. Nihad (1981). Edebiyat Meseleleri, İstanbul: Ötüken Yayınları.

TOPÇU, Nurettin, Yarınki Türkiye, Dergah Yayınları, s. 260, İstanbul 1999.

TOPÇU, Nurettin, Maarif Davası,

TÜCCAR, Zülfikar (2004), “Meydânî Ahmed b. Muhammed”, DİA, Cilt: XXIX, İstanbul, s. 501–502.

YAVUZ, Eren (2015), Diyarbakırlı Mehmed Said Paşa: Tabsıratü'l-İnsân (İnsana Tutulan Ayna), İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, s. 214

ZEMAŞERİ, Keşşaf Tefsiri, c. 3, s. 502, TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI, İstanbul 2017.

....., Keşşaf Tefsiri c. 2, s. 314, TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI, İstanbul 2017.

....., Keşşaf Tefsiri, Nahl Suresi Ayet 61. c. 3, s. 984, TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI, İstanbul 2017.